

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-32>

УДК 338.432:631.95

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ РИНКУ МОЛОКА

ACTUAL PROBLEMS AND PROSPECTS OF MILK MARKET DEVELOPMENT

Поперечний Степан Іванович

кандидат економічних наук, доцент,
Львівський національний університет ветеринарної медицини
та біотехнологій імені С. З. Гжицького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8018-023X>

Саламін Оксана Степанівна

кандидат економічних наук, доцент,
Львівський національний університет ветеринарної медицини
та біотехнологій імені С. З. Гжицького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5388-3247>

Poperechny Stepan, Salamin Oksana

Stepan Gzhytskyi National University of Veterinary Medicine
and Biotechnologies of Lviv

Стаття присвячена актуальним питанням розвитку сфери виробництва і переробки молока. Аналізуються причини стійких тенденцій скорочення поголів'я корів і зменшення обсягів виробництва молока. Досліджено причини неналежної результативності державної економічної політики та прямої державної фінансової підтримки у даній сфері. Показано, що така підтримка здійснювалась без визначених стратегічних цілей розвитку галузі. Не забезпечувало подолання монопольних тенденцій у сфері закупівель молока впровадження мінімальних закупівельних цін. Після впровадження таких цін багато молокопереробних підприємств відмовлялись від закупівель молока і призупинили виробництво, що призводило до скорочення попиту на молоко, подальшого зниження цін і скорочення поголів'я корів. Пропонується державну підтримку спрямовувати на створення і розвиток вертикальних маркетингових систем, у яких автоматично без державного втручання формуються прийнятні ціни, на основі погодження вимог до сировини забезпечується виробництво конкурентоспроможних як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках молочних продуктів.

Ключові слова: мінімальна закупівельна ціна, вертикальні маркетингові системи, державна підтримка сільського господарства, конкурентоспроможність продукції, розміри суб'єктів господарювання.

The article is devoted to the problems of formation and development the milk market. The purpose of the article is to substantiate acceptable organizational forms of milk production and state economic policy aimed at stabilizing the milk market. The urgency of the topic is due to the complexity of the problems of overcoming the steady trends of reducing the number of cows, reducing the production of milk and dairy products, the loss of economic competitive positions in the domestic and foreign markets. The research was carried out on the basis of the use of generally accepted scientific methods. The monographic method was used to analyze the recommendations of economists on ways to overcome the economic problems of dairy farming, economic and statistical – to study trends in the industry. The analysis of ways of the state financial support of milk production is carried out. It is shown that such support was provided without strategic goals of the industry. It was alternately aimed at supporting the development of dairy farming in agricultural enterprises and personal farms. Due to the small amount of direct state financial support for milk producers, such support did not provide the expected impact on increasing milk production and purchases by milk processing enterprises. The introduction of minimum purchase prices for milk by state agricultural management bodies did not ensure a proper impact on the state of dairy farming. Following their introduction, milk processing enterprises stopped purchasing milk, which led to further reductions in milk prices, forced reductions in cows and bankruptcy of milk processing enterprises. It is proposed to direct state financial support to the formation and development of viable vertical marketing systems, which automatically solve the debatable problems of expediency and possibility of state regulation of prices, without government intervention provides the production of competitive

dairy products. A critical analysis of the recommendations for the unconditional promotion of development in the field of production and processing of milk of large businesses. Small dairy producers, focused on meeting the needs of consumers belonging to narrow market segments, can successfully compete with large dairy companies.

Keywords: minimum purchase price, vertical marketing systems, state support of agriculture, product competitiveness, size of economic entities.

Постановка проблеми. Молоко та молочні продукти відносяться до продовольчих товарів першої необхідності, попит на які, порівняно з іншими товарами, стійкий навіть в умовах посилення загальних економічних проблем та зменшення доходів потенційних споживачів. З урахуванням соціальної значимості молока і молочних продуктів їх виробництво та пропозиції постійно перебувають в полі зору органів вчених та державного управління сільським господарством. За усі роки реформування сільського господарства України на засадах приватної власності розроблялись та здійснювались державні програми підтримки молочного скотарства. Така увага до галузі та значимість продукції поєднується з перманентним починаючи з 1990 року скороченням поголів'я корів, упущеними можливостями збільшення експорту продукції в умовах активізації міжнародних інтеграційних процесів та втратою конкурентних позицій вітчизняних виробників на внутрішньому ринку.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми стабілізації ринку молока і молочних продуктів в Україні розглядаються у багатьох наукових публікаціях. Виявленню чинників, які обумовили дані проблеми та пошуку підходів до їх вирішення присвятили наукові праці такі вчені-економісти як О. В. Безсмертна [6], Г. М. Бойківська [4], О.В. Довгаль [1], С. О. Іщук [2], Т. В. Колесник [7], І. О. Крюкова [3], О. В. Ляховська [2], І. В. Мартусенко [4], Л. М. Могильна [5], О. В. Мороз [6], О. А. Петриченко [8], Л. М. Пронько [7], В. В. Россоха [8], О. Ю. Самборська [7], Б. Ш. Шаповал [11], І. В. Шварц [6], О. М. Шпичак [12].

Іщук С. О. та Ляховська О. В. основною причиною кризового стану сфери виробництва та переробки молока вважають незбалансованість взаємодії постачальників молочної сировини та молокозаводів, що є результатом монопольних тенденцій молокопереробних підприємств. Дані тенденції проявляються у формуванні монопольно низьких закупівельних цін на молоко [2, с. 48]. Погоджуючись з таким висновком Пронько Л. М., Колесник Т. В. та Самборська О. Ю. пропонують вирішувати проблеми у сфері виробництва та переробки молока впровадженням державного регулювання цін, яке поєднувати з прямою

державною фінансовою підтримкою молочного скотарства [7, с. 78–80]. Альтернативні підходи пропонують Россоха В. В. та Петриченко О. А., які вважають, що встановлення державних мінімальних закупівельних цін на молоко лише загострює проблеми [8, с. 44]. Вивчаючи досвід реформування сільського господарства на засадах ринкових відносин у післясоціалістичних країнах Східної Європи та становлення ринку молока і молочних продуктів у наступні роки Шпичак О. М. застерігає щодо неприйнятності поспішних висновків про неконкурентоспроможність і необхідність негайної відмови у сфері виробництва молока від невеликих за розмірами організаційних форм суб'єктів господарювання [12, с. 31].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Значна увага до проблем розвитку молочного скотарства та становлення ринку молока поєднується з тим, що до цього часу не сформовано загальноприйнятних підходів до їх усунення і подолання негативних тенденцій розвитку. Часто пропонуються взаємосуперечливі способи стабілізації сфери виробництва і переробки молока, посилення її конкурентних позицій в умовах активізації міжнародних інтеграційних процесів.

Формування цілей статті (постановка завдань). Метою статті є обґрунтування основних напрямів стабілізації ринку молока та удосконалення економічної політики держави у цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основним регулятором ринкових відносин і обсягів виробництва продукції є ціна. Саме ціна визначає темпи і пропорції розвитку як окремих підприємств, так і галузей. Стимулюючий вплив на суб'єкти господарювання має ціна, яка забезпечує прибуток, при цьому не менший, ніж у виробництві альтернативних видів продукції.

Починаючи з 2012 року закупівельні ціни на молоко мають стійку тенденцію до зростання (рис. 1).

За 2017–2020 роки рентабельність виробництва молока у сільськогосподарських підприємствах України перевищувала 20%. З урахуванням цього у літературних джерелах робляться спроби пояснити кризовий стан

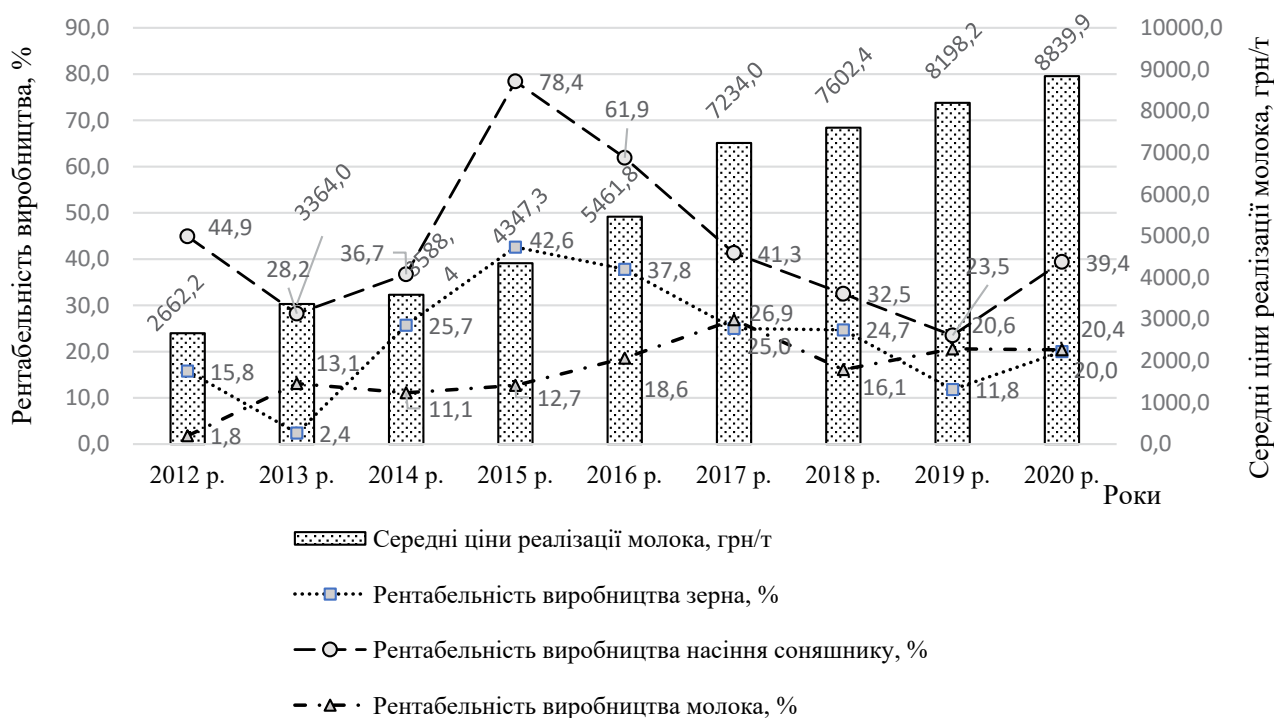

Рис. 1. Рентабельність виробництва продукції та середні ціни реалізації молока сільськогосподарськими підприємствами України

Джерело: [9; 10]

молочного скотарства переважно неціновими чинниками – переважанням дрібнотоварної форми виробництва, що породжує дефіцит молока та низьку його якість, ускладнює заготівлі [2, с. 42–48]. Стале зростання цін реалізації молока на переробку поєднується з переважно нижчою, порівняно з економічно привабливими видами продукції, рентабельністю його виробництва. При цьому молочне скотарство капіталомістка галузь з тривалою окупністю інвестицій та порівняно з іншими галузями сільського господарства найповільнішою оборотністю обігових коштів. Період окупності інвестицій у даній галузі складає щонайменше шість років. На рівень рентабельності виробництва молока суттєво впливають темпи інфляції.

При існуючій рентабельності виробництва молока для збільшення обсягів його виробництва не залучаються банківські кредити. Ресурси спрямовуються на виробництво економічно привабливіших продуктів рослинництва. Перевага віддається виробництву тих продуктів, які виводяться на зовнішній ринок, де ціни вищі та стабільніші – зерну, насінню соняшника та ріпаку. У тваринництві переваги віддаються таким скороспілим та багатоплідним галузям із швидкою окупністю капіталу як свинарство та птахівництво.

Стале зростання цін на молоко поєднується з таким же сталим скороченням поголів'я корів і зменшенням обсягів виробництва молока (рис. 2).

При цьому скорочується поголів'я корів у господарствах усіх категорій. За 2010–2020 роки поголів'я корів у сільськогосподарських підприємствах скоротилось з 575,2 до 423,9, а у особистих селянських господарствах відповідно з 1943,4 до 1249,1 тисяч голів. Основними виробниками молока залишаються особисті селянські господарства України, частка яких за поголів'ям корів на кінець 2020 року складала 74,7 відсотків. Особисті селянські господарства переважно не мають товарної орієнтації і вони менш чутливі до рівня ціни на молоко, ніж сільськогосподарські підприємства. Якщо частка особистих селянських господарств у загальних обсягах виробництва молока в Україні в 2020 році складала 70,2%, то у обсягах його закупівель молокопереробними підприємствами відповідно 22,3%. Однак рівень ціни на молоко та можливості забезпечення його прибуткового виробництва мають вагомий вплив на диференціацію особистих селянських господарств, трансформацію окремих з них в товарно орієнтовані господарства фермерського типу. На забезпечення такої трансформації спрямо-

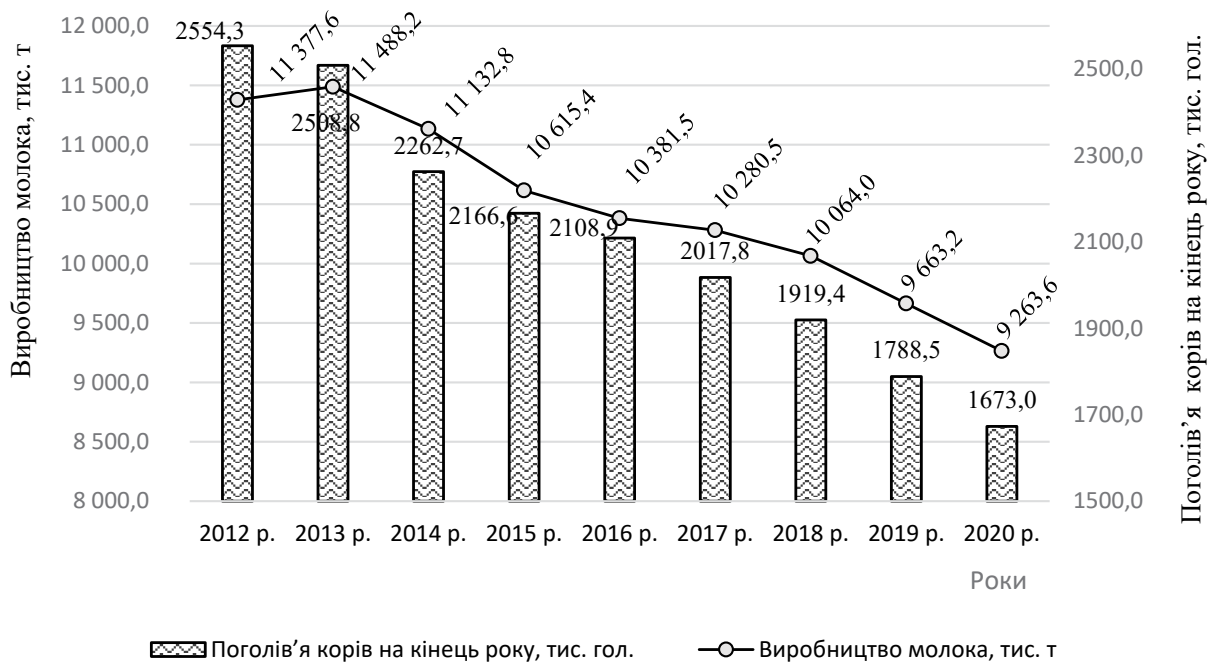

Рис. 2. Поголів'я корів та виробництво молока в Україні

Джерело: [9; 10]

вана державна аграрна політика. Для спрощення процедури перетворення особистих селянських господарств у фермерські господарства законом України «Про фермерське господарство» дозволено створювати такі господарства сімейного типу без їх реєстрації як юридичних осіб. Однак лише за 2018–2020 роки кількість фермерських господарств в Україні скоротилась з 33164 до 31851. Тому безпідставно сподіватись, що найближчим часом фермерські господарства, створені на базі особистих селянських господарств у яких виробляється молоко, будуть основними виробниками молока в Україні.

На подолання критичного стану у сфері виробництва молока розроблялись заходи державної підтримки молочного скотарства, які не рідко видаються за радикальний спосіб вирішення проблем на ринку молока і молочних продуктів, а обсяги прямої державної фінансової підтримки за критерій її прийнятності. Кошти такої підтримки спрямовувались на часткову компенсацію вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів, доїльних залів; затрат на утримання корів; затрат на вирощування молодняка великої рогатої худоби; часткове відшкодування вартості закуплених для подальшого відтворення племінних телиць, нетелей та корів. Через обмежені фінансові можливості така підтримка не здійснювала помітного

впливу на збільшення поголів'я корів і обсягів виробництва молока. В умовах монопольного впливу молокопереробних підприємств на рівень закупівельних цін кошти державної фінансової підтримки через нееквівалентні обмінні операції переливались у суміжні з сільським господарством галузі. Переважно критично практиками господарювання та вченими-економістами сприймається скасування у 2014 році спеціального режиму податку на додану вартість, який молокопереробні підприємства прямо перераховували поставальникам сировини [8, с. 46]. Такий спосіб підтримки виробників сировини вважався прозорим. Обсяги коштів, що перераховувались, мали бути заздалегідь визначені. Вони брались до уваги у процесі розробки бізнес-планів та маркетингових програм, що посилювало вплив на загальний стан галузі.

Загальні обсяги підтримки та її спрямування визначались без орієнтацій на загальні стратегічні цілі розвитку сільського господарства. Періодично здійснювалась підтримка переважно або великих за розмірами суб'єктів господарювання або особистих селянських господарств.

З урахуванням визначального впливу ціни на розвиток галузі робились спроби державного регулювання закупівельних цін на молоко. Таке регулювання здійснювалось впровадженням мінімально можливого

рівня цін. На практиці визначені відповідними постановами Кабінету Міністрів України мінімальні закупівельні ціни переважно не застосовувались. Через хронічне суттєве недовикористання виробничих потужностей у молокопереробних підприємствах і зростання частки постійних затрат формується настільки висока собівартість молочних продуктів, що її подальше підвищення впровадженням закупівельних цін на рівні, не нижчому від мінімального, призводило до банкрутства молокозаводів. При цьому впровадження мінімального рівня закупівельних цін в окремі періоди поєднувалось з обмеженням рентабельності у сфері переробки молока. Обмеження рентабельності здійснювалось як елемент соціальної політики держави, спрямованої на підтримку низькооплачуваних та малозабезпечених громадян. Обидва способи державного регулювання сфери виробництва і переробки молока погіршувало економічний стан молокопереробних підприємств. В таких умовах часто молокозаводи призупиняли виробництво молочних продуктів, що призводило до зменшення обсягів закупівель молока, зниження закупівельних цін та скорочення поголів'я корів. Після обмеження рентабельності виробництва соціально значимих молочних продуктів у 2008 році, що здійснювалось з метою протидії негативним результатам загальної фінансової кризи, середні закупівельні ціни за 1 тону молока в Україні скоротились з 2065,1 грн у 2008 році до 1888,8 грн у 2009 році. Поголів'я корів у сільськогосподарських підприємствах на кінець 2008 року порівняно з відповідним періодом попереднього року було скорочено на 7,8%. Негативні результати такого суттєвого скорочення поголів'я корів мали помітний вплив на стан галузі і у наступні роки. Сферу переробки молока покидали у першу чергу невеликі молокопереробні підприємства. У наукових публікаціях поширена точка зору відповідно до якої скорочення кількості невеликих молокопереробних підприємств є закономірним явищем реструктуризації галузі [2, с. 44–45]. Вважається, що зменшення кількості невеликих конкурентоспроможних молокопереробних підприємств призведе до зростання розмірів концентрації виробництва і підвищення загального рівня конкурентоспроможності галузі. При цьому однобоко трактується переваги великих суб'єктів господарювання. Такі переваги досягаються ефектом масштабу. Вони забезпечуються виробничо-технічними чинниками – використанням доскона-

ліших та продуктивніших технічних засобів, глибшою переробкою сировини, залученням вузькопрофільних фахівців, доступністю банківських кредитів завдяки наявності предметів застави, зниженням капіталомісткості продукції. Однак такі переваги проявляються в умовах належного забезпечення сировиною і повного використання потужностей. В умовах хронічного дефіциту сировини вимушено розширюються зони її закупівель, знижується ефективність логістичних операцій, суттєво зростає частка постійних затрат і собівартість молочних продуктів, втрачаються конкурентні переваги таких підприємств на ринку. Великі підприємства дуже вразливі до мінливої кон'юнктури ринку. Для їх перепрофілювання вимагаються набагато більші затрати, ніж на невеликих підприємствах. Суттєво знижується ефективність функціонування таких підприємств за умови орієнтації на задоволення потреб у продукції споживачів, що відносяться до невеликих сегментів ринку. Це вимагає організації виробництва невеликих товарних партій диференційованої продукції. Гнучкішими є невеликі молокопереробні підприємства. Вони швидше, ніж великі можуть перепрофілюватися в умовах зміни кон'юнктури ринку. За умови здійснення стратегії концентрованого маркетингу, що передбачає виробництво невеликих партій продукції відповідно до потреб вузького сегменту ринку, невелике молокопереробне підприємство може уникати конкуренції з великими підприємствами. При цьому ринок наповнюється різноманітною продукцією і повніше задовольняються потреби споживачів, що відносяться до усіх сегментів ринку. За останні роки таку стратегію здійснюють окремі фермерські господарства, які організують виробництво молока та його малу переробку. На ринку вони пропонують малоперероблені молочні продукти – пастеризоване молоко, сметану, домашній сир. Обсяги виробництва продукції достатні для забезпечення належних санітарних вимог та здійснення санітарного контролю. Формуються вертикальні маркетингові системи у сфері виробництва та переробки молока, що базуються на використанні засобів виробництва, які належать одному власнику. Вони є альтернативними виробниками продукції, що переважно на міських ринках пропонувались жителями навколишніх сіл. Завдяки такій орієнтації загальне поголів'я корів у фермерських господарствах України за 2017–2020 роки зросло з 39,2 до 43,6 тисяч голів. Позитивні економічні результати можуть посилюва-

тись державною підтримкою таких стратегій. Такі ж, але більші за розмірами організаційні форми виробництва та переробки молока формуються інвестуванням коштів молокопереробних підприємств у сферу виробництва сировини. Переваги таких систем полягають у належному контролі за ознаками і властивостями сировини відповідно до вимог для виробництва конкурентоспроможних молочних продуктів, автоматично вирішується дискусійна проблема доцільності та можливості державного регулювання цін на молоко.

Великі інтегровані системи виробництва і переробки молока можуть формуватись на основі створення молочарських кооперативів. З урахуванням історичного досвіду економічно розвинутих країн на створення таких кооперативів в Україні розроблялись державні цільові програми, спрямовувались організаційні зусилля державних органів управління сільським господарством та кошти державної фінансової підтримки. Здійснені зусилля не мали помітного впливу на стан виробництва молока. У результаті адміністративного впливу створювались нежиттєздатні кооперативи. Їх функції зводились до організації на кооперативних засадах заготівель молока та його постачання на молокопереробні підприємства. Затрати щодо транспортування молока на переробку оплачують молокозаводи. І без створеного кооперативу молоко даними заводами заготовлялось безпосередньо у його виробників. Створення кооперативу не забезпечувало подолання монопольного впливу молокозаводів на формування закупівельних цін. Ціни часто безпідставно змінювались, що призводило до цінової волатильності і посилення економічної ризиковості інвестування коштів у сферу виробництва молока. Життєздатними є кооперативи, у яких крім заготівель на кооперативних засадах здійснюється переробка молока та реалізація молочних продуктів, а вироблена продукція на правах спільної власності належить виробникам сировини. На таких засадах функціонує переважна більшість успішних кооперативів у країнах з розвинутою ринковою економікою. Вони виникали на ранніх етапах становлення ринкових відносин для вирішення схожих до тих, що нині існують в Україні економічних про-

блем. Завдяки належній узгодженості інтересів усіх учасників кооперації досягається належна координація їх діяльності у сферах виробництва та переробки молока. Виробляється сировина, використання якої забезпечує виробництво конкурентоспроможних як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках молочних продуктів. Державна підтримка таких систем може здійснюватись на основі розробки відповідних бізнес-планів для придбання засобів виробництва, необхідних для виробництва у таких системах конкурентоспроможної на зовнішньому ринку продукції. На етапі освоєння бізнес-плану для забезпечення належного контролю за цільовим використанням коштів держава може залишатись власником придбаних за кошти державної підтримки засобів виробництва. Після досягнення передбаченої бізнес-планом проектної потужності дані засоби можуть бути передані учасникам кооперації для збільшення розміру їх пайових внесків. Це забезпечить подолання розпорошеності коштів державної фінансової підтримки виробників молока і молочних продуктів, посилення їх конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Висновки. Економічні проблеми у сфері виробництва і переробки молока в Україні складні та багатопланові. Вони обумовлені як особливостями галузі, так і невизначеністю щодо становлення та підтримки прийнятних організаційних форм суб'єктів господарювання, розпорошенням коштів прямої державної фінансової підтримки, невдалими спробами подолання монополізації сфери закупівель молока для переробки та державного регулювання цін на молоко. До цього часу не подолана стійка тенденція скорочення поголів'я корів і зменшення обсягів виробництва молока. Життєздатними є такі організаційні форми, які забезпечують узгодження економічних інтересів усіх учасників, що здійснюють виробництво та переробку молока. З урахуванням цього кошти державної фінансової підтримки доцільно спрямувати на формування та розвиток різних за розмірами вертикальних маркетингових систем, які забезпечують виробництво конкурентоспроможних як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках молочних продуктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Довгаль О.В. Місце України на світовому ринку молочної продукції. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія : «Економічні науки»*. 2020. № 6. С. 243–249. DOI: <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2020-288-6-40>

2. Іщук С.О., Ляховська О.В. Розвиток молокопереробних виробництв у регіонах України: сировинний аспект. *Регіональна економіка*. 2020. № 1. С. 42–51. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2020-1-5>
3. Крюкова І.О. Система економічних взаємовідносин між учасниками ринку молока та молокопродуктів України. *Український журнал прикладної економіки*. 2020. Т. 5. № 3. С. 8–16. DOI: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2020-3-1>
4. Мартусенко І.В., Бойківська Г.М. Особливості розвитку ринку молока та молочних продуктів в Україні. *Агросвіт*. 2010. № 9. С. 30–35. URL: http://www.agrosvit.info/pdf/9_2010/8.pdf
5. Могильна Л.М. Управління якістю продукції на молокопереробному підприємстві під час виходу на зовнішні ринки. *Приазовський економічний вісник*. 2020. Вип. 1(18). С. 109–113. DOI: <https://doi.org/10.32840/2522-4263/2020-1-20>
6. Мороз О.В., Безсмертна О.В., Шварц І.В. Ефективність витрат в логістичній системі молокопереробних підприємств. *Інтелект XXI*. 2018. № 1. С. 96–100. URL: http://www.intellect21.nuft.org.ua/journal/2018/2018_1/21.pdf
7. Пронько Л.М., Колесник Т.В., Самборська О.Ю. Ринок молочної продукції України: стан та перспективи розвитку. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2019. № 10. С. 72–81. DOI: <https://doi.org/10.37128/2411-4413-2019-10-9>
8. Россоха В.В., Петриченко О.А. Розвиток ринку молока та молокопродукції в Україні. *Економіка АПК*. 2018. № 8. С. 43–54. URL: http://www.eapk.org.ua/sites/default/files/eapk/2018/08/eapk_2018_8_p_43_54.pdf
9. Сільське господарство України 2016 : Статистичний збірник. Київ : Державна служба статистики України, 2017. 246 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/07/Arch
10. Сільське господарство України 2020 : Статистичний збірник. Київ : Державна служба статистики України, 2021. 232 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm
11. Шаповал Б.Ш. Аналіз стану внутрішнього ринку та експорту продукції молочної та м'ясної галузей України. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія : «Економічні науки»*. 2020. № 6. С. 169–173. DOI: <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2020-288-6-29>
12. Шпичак О.М. Організаційно-економічні проблеми виробництва молока в Україні та їх вирішення. *Економіка АПК*. 2021. № 4. С. 24–40. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104024>

REFERENCES:

1. Dovhal, O. (2020) Mistse Ukrainy na svitovomu rynku molochnoi produktsii [Ukraine's place in the world dairy market]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: «Ekonomiczni nauky»*, 6, 243–249. DOI: <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2020-288-6-40> (in Ukrainian)
2. Ishchuk, S., & Liakhovska, O. (2020) Rozvytok molokopererobnykh vyrobnytstv u rehionakh Ukrainy: syrovynnyi aspekt [Development of milk processing industries in the regions of Ukraine: raw material aspect]. *Rehionalna ekonomika*, 1, 42–51. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2020-1-5> (in Ukrainian)
3. Kriukova, I. (2020) Systema ekonomichnykh vzaiemovidnosyn mizh uchasnykamy rynku moloka ta moloko-produktiv Ukrainy [The system of economic relations between participants in the market of milk and dairy products of Ukraine]. *Ukrainskyi zhurnal prykladnoi ekonomiky*, 5(3), 8–16. DOI: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2020-3-1> (in Ukrainian)
4. Martusenko, I., & Boikivska, H. (2010) Osoblyvosti rozvytku rynku moloka ta molochnykh produktiv v Ukraini [Features of the market of milk and dairy products in Ukraine]. *Ahrosvit*, 9, 30–35. Retrieved from: http://www.agrosvit.info/pdf/9_2010/8.pdf (in Ukrainian)
5. Mohylna, L. (2020) Upravlinnia yakistiu produktsii na molokopererobnomu pidpriemstvi pid chas vykhodu na zovnishni rynky [Product quality management at a dairy plant when entering foreign markets]. *Pryazovskyi ekonomichnyi visnyk*, 1(18), 109–113. DOI: <https://doi.org/10.32840/2522-4263/2020-1-20> (in Ukrainian)
6. Moroz, O.V., Bezsmertna, O.V., & Shvarts, I.V. (2018) Efektyvnist vytrat v lohistychnii systemi molokopererobnykh pidpriemstv [Cost efficiency in the logistics system of dairy enterprises]. *Intelekt XXI*, 1, 96–100. Retrieved from: http://www.intellect21.nuft.org.ua/journal/2018/2018_1/21.pdf (in Ukrainian)
7. Pronko, L.M., Kolesnyk, T.V., & Samborska, O.Yu. (2019) Rynok molochnoi produktsii Ukrainy: stan ta perspektyvy rozvytku [Dairy market of Ukraine: state and prospects of development]. *Ekonomika, finansy, menedzhment: aktualni pytannia nauky i praktyky*, 10, 72–81. DOI: <https://doi.org/10.37128/2411-4413-2019-10-9> (in Ukrainian)
8. Rossokha, V. & Petrychenko, O. (2018) Rozvytok rynku moloka ta molokoproduktiv v Ukraini [Development of the milk and dairy products market in Ukraine]. *Ekonomika APK*, 8, 43–54. Retrieved from: http://www.eapk.org.ua/sites/default/files/eapk/2018/08/eapk_2018_8_p_43_54.pdf (in Ukrainian)
9. Silske gospodarstvo Ukrainy 2016: statystychnyi zbirnyk [Agriculture of Ukraine 2016: Statistical compilation]. (2017). Kyiv, p. 246. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/07/Arch (in Ukrainian)

10. Silske gospodarstvo Ukrainy 2020: statystychnyi zbirnyk [Agriculture of Ukraine 2020: Statistical compilation] (2021). Kyiv, p. 232. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm (in Ukrainian)
11. Shapoval, B. (2020) Analiz stanu vnutrishnoho rynku ta eksportu produktii molochnoi ta m'iasnoi haluzei Ukrainy [Analysis of the state of the domestic market and exports of dairy and meat industries of Ukraine]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: «Ekonomichni nauky»*, 6, 169–173. DOI: <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2020-288-6-29> (in Ukrainian)
12. Shpychak, O. (2021) Orhanizatsiino-ekonomichni problemy vyrobnytstva moloka v Ukraini ta yikh vyrishennia [Organizational and economic problems of milk production in Ukraine and their solutions]. *Ekonomika APK*, 4, 24–40. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104024> (in Ukrainian)